МЕТРИКА КЕНӘГӘЛӘРЕ НИ СӨЙЛИ?

Россия архивында туу, аерылу, үлү реестрларының бай коллекциясе бар. Бу документларны өйрәнү һәм транскрипцияләү җитди әзерлек һәм тырышлык сорый. Кызганыч, барлык реестрларны бастыру мөмкин эш түгел, чөнки бу зур чыганаклар җыелмасын әзерләү зур көч таләп итә. Соңгы елларда метрика китапларын чыганаклар буларак өйрәнү актив юнәлеш алды, аерым торак пунктларының рәсми кәгазьләре басылып та чыкты.

Г.Ч. Фәйзуллина һәм Э.Х. Кадированың Тубыл губернасының Тубыл өязе XIX гасыр һәм XX гасыр башы кульъязма метрика китапларын өйрәнүгә багышланган «Чебургинские мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков» (Монография. 2-е изд., доп. Казань: Отечество, 2021. 200 с.) [Файзуллина, Кадирова, 2021], «Ашлыкские (Лайминские) мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков» (Монография. Казань: Отечество, 2022. 213 с.) [Файзуллина, Кадирова, 2022] хезмәтләре дөнья күргән иде инде. Югарыда аталган галимнәр һәм Л.Х. Фәизова авторлыгында тагын «Комаровские мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков» (Казань: Отечество, 2021. 335 с.) [Файзуллина, Кадирова, Фаизова, 2022] хезмәте киң җәмәгатьлеккә тәкъдим ителде. Әлеге китаплар галимнәр, төбәк тарихы белән кызыксынучылар, гади укучы тарафыннан җылы кабул ителде.

Себер татарларының сөйләм теле буенча үзенчәлекле күзәтүләр беренче башлап И. Гиганов, В. Радлов тарафыннан фәнгә кертелгән. Д. Тумашеваның көнчыгыш диалектны җентекле тикшеренүләре дә игътибарга лаек [Тумашева, 1961; 1977]. Соңгы елларда шулай ук лингвокультурологик юнәлештә күпсанлы мәкаләләр, монографияләр басылды [Алишина, 1994; Файзуллина, 2016; һ.б.]. Авторлар киң катлау укучыга тәкъдим иткән бу китаплардагы материаллар әлеге төбәктәге XIX – XX гасыр башына караган документлар телен күзалларга, өйрәнергә мөмкинлек бирә.

Китапларда урын алган материал өч төп өлешкә бүлеп бирелә. Беренче өлештә XIX – XX гасыр башында кулдан язылган чыганакларга тарихи һәм лингвистик анализ бирелсә, икенче өлештә 1) туу, никах, аерылышу һәм үлем турындагы таныклыкларның күчермәләре бирелә; 2) иске татар телендәге текстлар кириллицага күчерелә; 3) рус теленә тәрҗемә ителә. Өченче кисәктә әлеге юрталарга караган беренче китапта – Күкрәнде (Чебургинские юрты), Һунтаң (Кондинские юрты) һәм Ләцек (Тахтагульские юрты), икенче китапта – Әшле (Ашлыкские (Лайминские) юрты), өченче китапта – Комарау (Комаровские юрты) авыллары халкының аерым шәҗәрәләре тәкъдим ителә. Әлеге авылларның метрика китаплары беренче тапкыр тикшерү объекты буларак алына һәм басмага әзерләнә. Тикшеренү эшендә мәчет китапларында сакланган XIX – XX гасыр башына караган

мәгълүматлар урын алган. Һәр өч китапта югарыда саналган авыллар турында документлар бирелә. Авторлар архив материалларын беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертәләр. Тубыл өлкәсе мәчетләренең гарәп шрифтында кулдан язылган текстлары Тубыл, Төмән һәм Уфа шәһәрләре архивында сакланып, хәзергә кадәр бастырылмаган һәм тикшерелмәгән. Авторлар мәчет китапларындагы мәгълүматларны гарәп графикасыннан кириллицага күчергәннәр, материалларны рус теленә тәрҗемә иткәннәр.

Өйрәнелгән документларда XIX гасырның 30 нчы елларыннан XX гасыр башына кадәр булган хронологик кысаларда Күкрәнде, Әшле һәм Комарау авылларындагы татарларның туу, никах һәм талак, вафатлары турында мәгълүмат урын ала. Шуларга нигезләнеп, авторлар авыллардагы татар җәмгыятенең тормышы һәм үсеше, халыкның көнкүреше турында кызыклы гына мәкаләләр язып урнаштырганнар. Китаптагы материаллар Көнбатыш Себер авылларындагы татарларның көндәлек тормышы тарихын күзалларга, аларның демографик үзенчәлекләрен күрсәтергә һәм мөселман гаиләсенең тарихи күренешен торгызырга мөмкинлек бирәләр, һәм алар киләчәктә, авторлар күрсәтүенчә, себер татарларының кулдан язылган китапларының корпусын әзерләү, археографик, лингвотекстологик, лингвокультурологик аспектларда комплекслы тикшеренүләр үткәрү өчен кыйммәтле чыганак булып торалар. Икенчедән, туу, никах, аерылышу һәм үлем турындагы метрика мәгълүматлары шәҗәрәләр төзүдә файдаланылалар.

Метрика китаплары иске татар телендә гарәп графикасында язылган. Бу үзенчәлек аларны өйрәнүнең катлаулылыгын билгели. Шуңа күрә бу тарихи чыганакларны өйрәнүдә хәзерге тикшерүчеләрнең мөмкинлеге чикле. Тикшерергә мөмкин булган истәлекләрнең күпчелек өлеше XIX–XX гасыр башына карый. Мәсәлән, Күкрәнде кенәгәләре 1831–1862 елларда язылган. Әйтергә кирәк, бу кульязмаларның тышкы сыйфаты саклау шартларына нык бәйле. 1863–1917 еллар исән калган кульязмалар күләменең сизелерлек кимүе белән характерлана. Моннан тыш, 55 ел эчендә 17 ел турында мәгълүмат юк, ягъни 1863–1864, 1866–1869, 1874–1878, 1880, 1892, 1900, 1903, 1907, 1909 елларга караган язмалар юкка чыккан. Авторлар күрсәтүенчә, алар өйрәнгән документларның сакланышы канәгатьләнерлек. Танылыкларны тутырган имам яки мәзиннәрнең кульязмаларын тану белән бәйле кайбер кыенлыкларны исәпкә алмаганда, чыганакларны тулысынча укып чыгарга мөмкин.

Кагыйдә буларак, метрика китаплары туу, никах, аерылышу (талак) һәм үлем турындагы дүрт бүлектән тора. Китаптагы метрик язмалар да шул ук принцип буенча тупланган һәм аерым очракларда демографик статистиканы да үз эченә ала, ягъни хисап елында туучылар, үлүчеләр, өйләнешү һәм аерылышулар саны китерелә.

Китапларның беренче өлешендә Г.Ч. Фәйзуллина, Э.Х. Кадирова үзләре өйрәнгән метрикалардагы материаллар буенча үткәрелгән

тикшеренүләренең нәтиҗәләрен аерым мәкаләләр рәвешендә тәкъдим итәләр. Мәсәлән, әлеге документларда очраган кеше исемнәре, туганлык терминнары, авыру атамалары турындагы фәнни мәкаләләр укучыда зур кызыксыну уята. Авторлар эш кәгазьләре стиленең бер жанры булган метрика кенәгәләренең Күкрәнде, Әшле һәм Комарау юрталары текстларының шул чорда бу төр документларга куелган таләпләргә туры китереп төзелгәнлеген ассызыклый. Кулдан язылган метрика китапларының географиясе, графо-фонетикасы, лексик үзенчәлекләре аларны өйрәнүнең перспективалары киң булуын күрсәтә.

Китапның икенче бүлегендә укучыга мөһим һәм аз өйрәнелгән бу тарихи чыганаклар кириллицада бирелә: туу һәм үлү очраклары, резидентларның үлем сәбәпләре турында мәгълүмат теркәлә. Архив документларында себер татарларының төрле этник төркемнәре турында мәгълүматлар урын ала. Мәсәлән, *Әминә, Кыз углан, Фифральнең 9нчы йәүмендә, Атасы сартийә Рәхимкол, анасы Сәхибҗамал, Тобол губернасы, шул ук өйәз, Күкрәнде илендә тугды. Хәбибә, Кыз углан, Мартның 10 нчы көне, Атасы йасаклы Сәфәрмәт, анасы Сөйәрбикә, Тобол губернасы, шул ук өйәз, Күкрәнде илендә тугды*.

Китапка себер татарларында кулланылган рәсми эш документлары да кертелгән. Туу, вафат булу, никах, аерылу кәгазьләрен тутыруның аерым тәртибе, аерым стиле бар. Алардагы үзенчәлекләр себер татарларында кулланылган шул чор татар әдәби телен күзалларга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, *Җөмлә мәһәре кырык сум улуб, әлхаль алдым егерме сумын. Бән Нәзирә Мусай кызы яза белмәдекем сәбәбле, язарга илтимас итдем Мөхәммәдгали Нийаз углындан. Нәзирә Мусай кызының илтимасы илә риза итдем. Бән Рузый Әбүбәкер углы кырык сум мәһәрдән янә дә зәүҗәм Нәзирә Мусай кызына вирәчәгем калды егерме сум. Яза белмәдекем өчен илтимас итдем Габделхаликъ Корбан углындан. Рузый Әбүбәкер углының илтимасы илә имза итдем. Бән Габделхаликъ Корбан углы. Йегерме биш диен пушлина бирдем Рузый Әбүбәкер углы. Ошбуның өчен имза итдем Габделхаликъ Корбан углы.*

Бу материаллар әле киләчәктә дә фәнни тикшеренүләр объекты була ала. Татар-мөселман исемнәрен анализлау һәм аңлатуга багышланган өйрәнүләр кызыклы булачак. Бу контекстта себер татарларының этник төркемнәренә исем бирү традициясен тасвирлау һәм анализлау (үлгән туганының, әбисенең, бабасының исемен бирү, балага бер компонентлы, ике компонентлы исемнәр бирү; әлеге компонентларның үзенчәлекләре), аларны Идел буендагы һәм башка территорияләрдәге татарларның шул форматтагы документлары белән чагыштырып, эчтәлекле нәтиҗәләр ясау мөмкинлеге бирә. Никахлар һәм аерылышулар турындагы язмаларда имамнар катлаулы төшенчәләрне кулланганнар. Алар еш кына хәзерге гади укучыга аңлашылмый. Рус теленә тәрҗемә ителгән өченче өлештә аларда кулланылган төшенчәләрнең мәгънәләре ачыла. Мәсәлән, *Кыз тарафыдин йизнәсе йасаклы Гыйбаш Илйас углы вәли вәкил булды вә кияү тарафыдин*

бер тугма Габдулла Ниятбакый вәли вәкил булды вә кызның шаһидләре Аидмөхәммәд Мөэмин углы, Морат Уразмәт углы әлимза куйдым. Аларда шулай ук үзенчәлекле лексик төркемнәрдән туганлык терминнары, авыру исемнәре, хокук лексикасы урын ала.

Китерелгән нәсел агачы үрнәкләре, фотокүчермәләр китапны тагын да баета, мәгълүматлырак итә.

«Чебургинские мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков», «Ашлыкские (Лайминские) мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков», «Комаровские мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков» хезмәтләрендә җентекләп теркәлгән, системага салынган тирән материал урын ала. Алардагы мәгълүмат тарихчылар, тел галимнәре, төбәкне өйрәнүчеләр, укытучылар өчен генә түгел, гади укучы өчен дә файдалы һәм кызыклы. Бу китапның киләчәктә дәвамы булыр, себер татарларының башка төбәкләрендәге авылларның да мондый үрнәктәге басмалары дөнья күрер, ә бу хезмәтләр алар өчен ышанычлы чыганак булып хезмәт итәчәк.

Әдәбият

Алишина Х.Ч. Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар. Казань: Изд-во Казан. гос. пед. ин-та, 1994. 119 с.

Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле: грамматик очерк һәм сүзлек. Казан, 1961. 240 б.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 294 с.

Файзуллина Г.Ч. Номинации человека в татарских народных говорах Тюменской области: Монография. Казань: Отечество, 2016. 285 с.

Файзуллина Г.Ч., Кадирова Э.Х. Чебургинские мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков: Монография. 2-е изд., доп. Казань: Отечество, 2021. 200 с.

Файзуллина Г.Ч., Кадирова Э.Х. Ашлыкские (Лайминские) мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков: Монография. Казань: Отечество, 2022. 213 с.

Файзуллина Г.Ч., Кадирова Э.Х., Фаизова Л.Х. Комаровские мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX веков. Казань: Отечество, 2022. 335 с.

Галиуллина Гөлшат Рәис кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Казан (Идел буе) федераль университетының
татар теле белеме кафедрасы мөдире